

canvi climàtic. Aquests àmbits són: variacions en la cobertura vegetal i usos del sòl; ús d'energies fòssils i emissions de gasos d'efecte hivernacle; difusió de determinades malalties infeccioses, i consum d'aigua. Un darrer capítol —a tall d'epíleg— remarca que, malgrat les incerteses que hi hagi al voltant d'aquest fenomen d'abast planetari, el que està clar és que representa un nou i importantíssim desafiament que exigeix l'atenció i les respostes estratègiques de part del sector turístic, els governs i les organitzacions no governamentals, com també de científics provinents de múltiples disciplines acadèmiques. Caldrà romandre amatents a les respostes adaptatives dels turistes i també de destinacions, sobretot d'aquelles que basen més la seva oferta en recursos i condicions previsiblement afectades pels impactes del canvi climàtic.

WOOLF, Virginia (2005).

Londres.

Barcelona: Lumen, 93 p.

ISBN: 84-264-1495-8

La ciutat apareix molt sovint en la literatura com a escenari de vivències i experiències dels personatges de ficció, la qual cosa ens permet entendre el funcionament de l'espai urbà i de les interaccions socials que hi esdevenen. Aquest podria ser el cas de *Londres*, breu recopilació de proses de l'autora de *La Sra. Dalloway* (1925), *Al Faro* (1927) o *Las Olas* (1931). Virginia Woolf ens acostava a la gent, a l'arquitectura i al desenvolupament urbà de la ciutat del Tàmesi a partir de les sis descripcions breus que formen el llibre. No en va, el títol original de l'obra en anglès és *The London Scene* ('L'escenari londinenc').

S'ha dit moltes vegades que tota gran ciutat va associada al nom d'algun escriptor o escriptora. Aquest és el cas de Londres i de l'autora Virginia Woolf, que,

En definitiva, atesa la importància que té (i que tindrà) el canvi climàtic en el turisme, de ben segur que aquest llibre ha de ser d'interès ineludible, tant per a estudiants i investigadors en turisme (en un sentit més estricte) com també per a tota aquella gent que té la tasca de gestionar i planificar l'activitat. I malgrat que el fenomen també presenta una forta càrrega política a escala nacional i internacional —és important recordar la negativa dels Estats Units a signar el protocol de Kyoto—, el fet que en aquest llibre hi hagin contribuït una trentena llarga d'investigadors demostra les seves enormes implicacions i complexitats.

Joan Carles Llurdes i Coit

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
Joancarles.llurdes@uab.es

amb aquest llibre de caire descriptiu, permet obrir-se a una nova manera d'observar la ciutat i de viure-la. En aquesta obra, l'àmbit urbà no és concebut com un simple escenari, sinó que esdevé protagonista actiu de l'obra: l'autora ressegueix els detalls de la vida urbana i, amb un estil agosarat i creatiu, transporta el lector a un espai i a un temps concrets, o sia, a la ciutat de Londres a principis de la dècada de 1930.

En les seves descripcions, hi coincideixen apunts de sociologia, d'història, d'arquitectura, d'economia i de cultura popular, la qual cosa constitueix un *corpus* interdisciplinari molt enriquidor i molt útil: una mirada densa i viva sobre la vida urbana. Alhora, el text esdevé un bon exemple pràctic del concepte humanístic d'«espai viscut» (molt emprat per filòsofs

i estudiosos de l'experiència de l'espai, com ara Henri Lefebvre o Hervé Gumuchian).

La primera escena que s'hi descriu, «Retrato de una londinense», mira endins d'una residència particular. Aquí hi pren una importància cabdal la casa en si, la disposició del saló, que mira, d'una banda, al carrer i, de l'altra, al jardí de les cases veïnes, així com la ubicació de la butaca, sempre a prop de la llar de foc. És revelador, des del punt de vista de la geografia de gènere, fixar-se en què passa a l'espai privat d'una dona i als ritmes de la seva vida domèstica. La importància de les converses generals que s'hi fan, caracteritzades per no ser ni profundes ni enginyoses, perquè el que s'hi busca és l'entreteniment i no pas la intimitat, és reforçada per la permanent presència d'un home en un racó de l'habitació, mentre se succeeixen les visites socials. La senyora Crowe, que habita en aquest espai, és dibuixada com una dama de societat, sempre al corrent dels esdeveniments de la vida urbana: l'autora ens suggereix que no es pot conèixer una ciutat si no es coneix la vida de les seves persones. Una ciutat no es coneix només observant què passa al carrer, sinó que cal conèixer la vida a l'interior de les cases. El coneixement de l'espai privat ens permet entendre millor la vida en l'espai públic urbà.

El capítol que segueix, «Los muelles de Londres», remet al món del treball, descrit entre el riu i el mar, en què els protagonistes principals són els homes. Parla dels vaixells que arriben a Londres des de l'Índia, Rússia, l'Amèrica del Sud o Austràlia i que, sense voler, evocuen l'època de l'Anglaterra colonial. L'activitat que té lloc entre els ports i els vaixells, en la línia intermèdia entre l'aigua i la terra ferma, es descriu com a frenètica, acompanyada de sorolls i feta de grans esforços per dur a terme les càrregues, les descàrregues i els emmagatzematges de les mercaderies oportunes. Aquesta activitat marí-

tima i portuària descrita amb tot detall serveix també per mostrar una altra cara de l'urbs: els barris dels obrers, de les cases baixes, l'espai dominat per les xemeneies i la grisor.

La tercera escena, «El oleaje de Oxford Street», descriu el trànsit humà que té lloc en un dels carrers més populars i comercials (que no vol dir pas més distiguts, segons el parer de l'autora) de Londres. L'autora descriu el microclima que es genera en un carrer que esdevé únic pel tipus de vida que hi té lloc i que només es concep associat a l'activitat de comprar i vendre. Ens trobem als orígens del naixement de la trobada dels conceptes oci i consum en el si de la vida de la ciutat. Alhora que pren nota de les opinions negatives dels moralistes davant d'una de les zones més descaradament consumistes i volàtils de la ciutat, Woolf destaca el potencial generador de sensacions i de fascinació que pot despertar aquest carrer, escenari d'una realitat en canvi continu, espai metamòrfic on la multiplicitat d'interaccions desperten tota mena d'impulsos momentanis. L'autora aprofita críticament el discurs per donar el seu punt de vista sobre les maneres de fer ciutat que coincideixen a Londres, relacionades amb els valors dels grups socials que s'hi mouen. Mentre la concepció de la ciutat que té la noblesa és caracteritzada per la il·lusió de la pròpia permanència, les classes emergents es complauen veient que construeixen l'espai d'acord amb les seves necessitats i que, igual que la seva vida, la vida de la ciutat també és transitòria.

El capítol «Casas de grandes hombres» és una mirada sobre les cases on han viscut escriptors com ara Dickens, Johnson, Carlyle o Keats, amb l'objectiu d'observar la importància de l'habitatge habitual en l'obra i la vida d'aquests personatges. És a partir dels elements d'ús quotidià que es pot entendre el tipus d'existència que hi ha tingut lloc. Woolf es

concentra en la casa dels Carlyle, ubicada a Cheyne Row, tot resseguint-ne algunes estances que, des d'una lectura de gènere, són de les més reveladores. S'introdueix, per exemple, a la cuina i es fixa en el pou i la bomba de mà per extreure'n l'aigua d'ús domèstic, i en la grandària dels fogons per escalfar-la. Es fixa en aspectes com ara el desgast dels esglaons i de les baranes de les escales a causa de les tasques domèstiques, sempre realitzades per dones. Transporta el lector a unes condicions de vida d'una època i d'un estil de casa, on la duresa del fred i la pols converteixen l'escriptor en un heroi. Ara bé, la feina de l'escriptor és possible gràcies al treball constant de les dones a la casa, que permeten que tinguin lloc les circumstàncies favorables per a l'escriptura.

El relat «Abadías y catedrales» remet als espais de la trascendència religiosa i pren com a referència dos dels edificis més emblemàtics de la ciutat de Londres: la catedral de Saint Paul i l'abadia de Westminster. Si la primera es caracteritza per l'amplitud i la serenitat que transmet, la segona, estreta i punxeguda, és, amb tot, inquieta i animada. El que li interessa posar de manifest a Woolf és el caràcter simbòlic que representen en la societat protestant en què viu i fer una crítica a l'Església anglicana. La simbologia de valor religiós i cívic es fa evident per les majestuosos formes exteriors, i troba el seu correlat en les tombes i les làpides amb frases de caràcter virtuós, que es localitzen a l'interior. L'autora qüestiona els mèrits que els han fet passar a la història, i contraposa irònicament l'autèntica realitat democràtica del carrer, on té cabuda tot tipus de persones, amb aquests edificis religiosos. Per Woolf, la sensació que hom té en entrar a l'església és la de trobar-se enmig d'una societat selecta, formada per gent dotada d'unes virtuts molt elevades i úniques. La representació física dels poetes, reis i reines i persones d'estat de la història pas-

sada, fa que aquestes mantinguin sempre vius els seus rols, per tant, aquests espais no poden ser, ni tan sols simbòlicament, llocs de descans. Els autèntics espais de refugi de la ciutat són els cementiris que han estat convertits en jardins o petits parcs infantils, on les escultures funeràries tenen funcions ornamentals. Es tracta d'espais de tranquil·litat que assoleixen una funció cívica més que transcendent: constitueixen, dins de la ciutat, un conjunt d'illes per al repòs i la meditació, amb la possibilitat d'assolir un anonimat real, tant per als vius com per als morts.

El llibre arriba al final amb «Ésta es la Cámara de los Comunes», on s'evoca el món del poder polític. L'escena relata l'activitat a l'interior de la casa dels comuns, on té lloc la governació del país. Aquest és un món masculí que es fa evident en les estàtues dels homes d'estat, que, presents en l'arquitectura dels edificis, passen a formar part de la història. Woolf es fixa en el codi de relacions establert entre els parlamentaris i en les conductes de cadascun. En molts casos, els troba tan irreverents que arriba a preguntar-se quin dels presents a la cambra serà digne de transformar-se en estàtua algun dia. Woolf observa que, si bé els dies del poder individual han quedat enrere i la direcció dels assumptes d'estat ha passat a mans de comissions, aquest fet no s'evidencia en l'arquitectura. Ella aposta per una democràcia autèntica, que construeix edificis per a l'ús social, en comptes d'estàtues per al record i la commemoració.

Aquests relats de caràcter literari, més que no pas científic, són avui una bona font d'informació sobre el passat de la ciutat de Londres. Aquest llibre té sentit com a retrat de conjunt, ja que cadascuna de les escenes es complementen entre si i posen de relleu les diferències a nivell de gènere que s'estableixen a l'espai londinenc. Si la vida a l'interior de la casa, les tasques domèstiques i les compres super-

ficials estableixen un món femení, els àmbits de la cultura, del treball i del poder pertanyen majoritàriament al món masculí. La geografia de gènere pot reconèixer aquí, doncs, algunes formes urbanes de la ideologia androcèntrica que ha predominat en el si de la societat, materialit-

zant-se en un espai urbà viu, dinàmic i absorbent.

Anna Serra i Salvi
 Universitat de Girona
 Secció de Geografia
 Anna.serra@udg.es

LACOMBA, J. (2004).

Migraciones y desarrollo en Marruecos.

Madrid: Asociación de los Libros de la Catarata, 288 p.

ISBN: 84-8319-202-0

Este libro representa una publicación oportuna de una investigación detallada sobre migración y desarrollo en Marruecos, un tema que está ganando prominencia en España, tanto en círculos de debate académico como político. El análisis de Lacomba ofrece importantes interpretaciones sobre cómo una red de múltiples niveles de actores en España y Marruecos, incluyendo los mismos migrantes, preparan el terreno para una relación más constructiva entre la migración y el desarrollo en el país de origen. Y este análisis se aborda desde una perspectiva comparativa, utilizando las experiencias de otros países de la UE, especialmente Francia.

Marruecos es un caso obvio en términos de migración y desarrollo. Con un bajo nivel de desarrollo y un alto nivel de migración, resulta del todo interesante tratar de combinar estas dos dinámicas en una relación productiva. Especialmente para Europa, que, según un informe reciente de PNUD, es el destino preferido de la juventud marroquí que quiere emigrar. Cuando este libro se estaba escribiendo, un cuarto de millón de marroquíes vivía en España y cerca de dos millones y medio en el resto del mundo. Además, las viejas pautas de la migración masculina poco cualificada han sido substituidas por flujos más complejos, de manera que se produce una mayor migra-

ción de la juventud con estudios de nivel superior y un número creciente de mujeres que ya no siguen a sus maridos ni a su familia, sino que emigran de manera independiente.

Como observa Lacomba en su introducción, este libro trata de explicar no tanto la migración marroquí como los fenómenos que la acompañan. Las remesas de los migrantes marroquíes desempeñan un papel central en este sentido. En 2001, estas remesas alcanzaron al turismo como principal fuente de ingresos procedentes del exterior. Ello puso de relieve el papel de los migrantes no sólo en la economía local, sino también en la economía nacional de Marruecos. El estado marroquí ha desarrollado una serie de programas de alcance importante para aumentar el papel productivo de las remesas migratorias. Igualmente, en España, el hecho de relacionar la migración con el desarrollo gana posiciones como una política con más visión de futuro. Las políticas de la migración se encuentran todavía dominadas por temas del control de las fronteras. Sin embargo, al mismo tiempo, un número creciente de formulaciones de política de codesarrollo trata de utilizar la migración para promover el desarrollo mediante la colaboración entre políticos, la Administración y la sociedad civil en Marruecos y España, y los migrantes.